

Iteretur decoctum, anno 2013

Voordracht op uitnodiging van de sector Kennis van de RCE op 7 november 2013

Bij gelegenheid van de presentatie van twee boeken, één over houten kappen in Nederland en één over industrieel erfgoed in de laatste decennia, werd mij de vraag gesteld om op wat afstand te pondereren over de monumentenzorg, bijvoorbeeld of we die nog hebben in 2020. Ik heb die vraag zo vrij en ruim opgepakt als hij is gesteld, met als basis de 25ste verjaardag van de Monumentenwet 1988.

Om te beginnen een afbeelding uit het domein van de kunst. De interpretaties die bij dit beeld opkomen gaan van 'madonna', via 'maria met kind' of 'moederschap' langs een hele reeks kunstenaars die vergelijkbare voorstellingen hebben gemaakt. We zien vooral een vrouw (onmiskienbaar vanwege het naakte bovenlijf), een kind (jongetje, ook naakt), op een podium en tegen de achtergrond van een sikkelvormig raam met wolkenlucht. Voor een moslim zal dit een ongewenst beeld zijn, voor een katholiek inderdaad een madonna, voor een moeder een moeder en voor sommige paters uit de jaren '50 vooral een lekker jochie. Al die interpretaties zijn correct en even waardevol.

Een dergelijke kijkoefening toegepast op een afbeelding van een flatgebouw: kenners zien een portiekflat in strokenbouw, vier lagen op een onderhuis. Datering in de jaren '50-'60 vanwege de architectuur, zoals bijvoorbeeld de details met ronde vensters. Minder voor de hand ligt de constatering dat dit in een gebied moet zijn met een venige, slechte grondslag, omdat de laag met bergingen niet in, maar op de grond staat: een kostbare kelder is vermeden. Daarmee ontstaan blinde muurvlakken die het, in combinatie met het brede trottoir, mogelijk maken hier te voetballen: de goaltjes staan met krijt op de muur getekend. Dit is de straat waar Dennis Bergkamp leerde voetballen, een monument voor de voetbalcultuur in Nederland, voor Amsterdam in het bijzonder. Deze interpretatie heeft geen betekenis gehad toen de afdeling verkeer de stoep halveerde voor de aanleg van een fietspad. Nieuwe Bergkampjes zullen hier niet meer vandaan komen.

Hoe doen we in de monumentenzorg recht aan die veelheid van interpretaties en betekenissen van objecten en structuren? Hoe komen we tot een goed evenwicht tussen wat deskundigen in die sector doen en wat eigenaren, gebruikers, bewoners belangrijk vinden? Met andere woorden: over wiens erfgoed hebben we het eigenlijk?

Onze stelsels zitten in grote lijnen identiek in elkaar, of het nou over stedenbouw, ruimtelijke ordening of erfgoed gaat. Steeds wordt eerst vastgesteld welke waarden aanwezig zijn, dan wat je daarmee zou kunnen en als laatste wat je moet doen om dat voor elkaar te krijgen. De reeks 'waarden – ambities – beleid' is een herkenbare en van links naar rechts te lezen begrippenreeks van bestemmingsplan tot monumentenwijziging. In de beginfase van de Nederlandse monumentenzorg, aan het eind van de 19de eeuw, bepaalde 'het rijk', in de persoon van Victor de Stuers of van het College van Rijksadviseurs, wat van waarde was en waarom, vervolgens dat een object bewaard moest worden en, als dat het geval was, dat het rijk er zich dan over ontfermde. Zo bijvoorbeeld kwam de Bergpoort van het Deventer vestingwerk terecht in de tuin van het Rijksmuseum: als de stad er niet voor zorgde, nam het rijk het in de nationale collectie op.

Nu zit de wereld anders in elkaar, met andere vragen, andere spelers en veel complexere processen. De Monumentenwet 1988 is ontworpen als het instrument dat ons moet helpen in die nieuwe werkelijkheid te opereren.

Kern van die wet was 'decentralisatie' van de verantwoordelijkheid voor erfgoed van rijk naar gemeenten: dichterbij 'de burger'. De grote operaties uit de jaren na 1988 gaven daaraan invulling. Met het MIP en MSP werd de nieuwe verantwoordelijkheid geagendeerd en ingevuld. Monumentenzorg kwam op de agenda's van de gemeenteraden. Een heel leger kunsthistorici werd opgeleid en in de praktijk getraind in de selectie, waardering en beschrijving van monumenten, in de confrontatie en omgang met eigenaren en de politieke en juridische processen die met de monumentenzorg samen kunnen hangen. Met de introductie van het BRRM in 1998 kwam ook het kostenaspect op de gemeentelijke agenda: jaarlijks moest de raad prioriteren welke restauratie het eerst moest, welke later. Ook Provinciale Staten kreeg de actualiteit van de onderhoudsstaat jaarlijks op tafel. Menig co-financier (RABO-bank, stichting of provincie) besloot op grond daarvan bij te dragen aan een 'knelpunt'.

R Decentralisatie

Ook in decentralisatie van de vergunningverlening voorzag de wet. Bij de Kamerbehandeling voelden de leden Oomen-Ruiten en Van Diepen-Oost minister Brinkman daarover flink aan de tand. Gaat het rijk zich nu nog steeds met elke dakkapel, winkelpui, achterkant en kozijndetail bemoeien? Nee, verzekerde de minister: het rijk levert een centraal kennisinstituut en bekreunt zich om de echt grote monumenten, zoals het Paleis op de Dam, Het Loo en dat type nationaliteiten. De verantwoordelijkheid voor al die andere monumenten ligt bij de gemeenten, die daarvoor een adviescommissie moeten benoemen, die aan B&W adviseert over de vraag 'of niet onnodig monumentale waarden verdwijnen'.

Het concept van die wet is sterk. Maar hij is volledig uitgehold. Na 25 jaar is eerder sprake van recentralisatie dan van decentralisatie. Aanwijzingsprogramma's zoals MSP worden te kostbaar bevonden en zijn onbespreekbaar. Maar het MSP was minder een kostenpost dan een diepte-investering, waar de hele monumentensector nog steeds op draait. Een aanwijzingsprogramma komt nu tot stand doordat een minister roept 'ik wil een top 100'. Dat gebeurt dan twee keer voor de 'wederopbouw', die met 189 objecten dan staat naast de tienduizenden uit de perioden vóór de oorlog. Of een minister roept: ik wil weten welke gebieden uit de wederopbouwperiode kenmerkend zijn en tot de staatsbemoening zouden moeten horen. Toevallig is dit de minister van infra, niet die van cultuur. Een aanwijzingsprogramma in de zin van de wet of de beleidsregel voor aanwijzing van monumenten is er dan ook niet. De Steunpunten Cultureel Erfgoed, noch de gemeentelijke monumentencommissies worden bij de selecties behoorlijk betrokken.

Ook de subsidiëring van restauraties is een complete black-box geworden: voor de gemeenten die volgens de wet zo'n belangrijke taak hebben, zelfs een ver-van-mijn-bed show. Elke kans op organiseren van betrokkenheid is weg, niemand heeft zicht of overzicht.

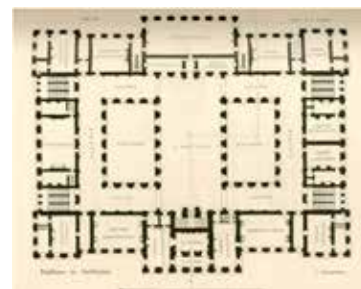
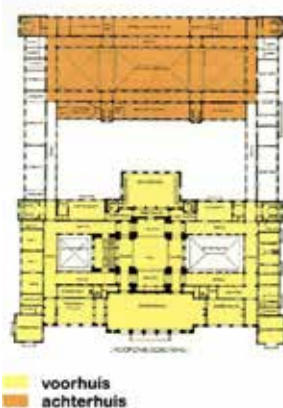
Hoewel de gemeentelijke monumentencommissies moeten beoordelen 'of niet onnodig monumentale waarden verloren gaan', onttrok het rijk eerst de interieurs aan hun zeggenschap (2009: eigenaren kunnen zelf wel beoordelen of interieurwaarden in het geding zijn), dan belangrijke delen van hun beoordeling door het 'vergunningvrij' bouwen te introduceren (2010), ook in beschermde stads- en dorpsgezichten en nabij monumenten. Tegen de strekking van de wet lijkt het ook, om artikel 3 te schrappen, dat regelt wie voorstellen tot aanwijzing kan doen. Voor wie weet hoe een wet in elkaar zit, is het niet ongebruikelijk om artikel 56 of zelfs 29 te schrappen. Maar 3? Juist in de eerste paar artikelen van een wet worden de definities, de reikwijdte en de toegang tot de regelingen bepaald, de fundamenten van de wet, die daarna in de artikelen tot 100 worden gedetailleerd. En, tot slot, de vrees van de leden Oomen-Ruiten en Van Diepen-Oost is wel degelijk bewaarheid: het rijk bleef zich op gemeentelijk niveau met de details bemoeien. Zozeer, dat de tweede Kamer in 2009 nog eens hetzelfde besluit over beperking van de rijksbemoening moest nemen: voorwaar een novum in de parlementaire geschiedenis.

Met deze opstelling is bemoeilijkt dat alle gemeenten hun verantwoordelijkheid echt oppakten: bij nalatigheid kwam het rijk het zelf doen en ook nog gratis. Dat is een tweede bijkomstigheid: de idee is ontstaan dat verstand van monumenten geen geld kost: gemeenten willen niet betalen voor hersens die ze gratis kregen.

Een gezonde financieringsstructuur voor verstand van monumenten is daardoor nog niet ontstaan. En een derde bijkomstigheid: de zorg voor erfgoed is teveel een zaak van experts gebleven, met slechts mondjesmaat ruimte voor de Bergkamp-goaltjes.

Deze ontwikkelingen laten zien dat een fundamentele heroverweging van de vraag nodig is: wiens erfgoed is dit eigenlijk en hoe gaan we de zorg daarvoor organiseren?

Met een paar voorbeelden uit de praktijk kunnen voornoemde aspecten worden geïllustreerd.

1 Het proces van restauratie van het stadhuis van Rotterdam (2007-2013) startte met een nauwkeurige waardestelling. Volgens de regels van het bouwhistorisch onderzoek werd in kaart gebracht waar de monumentale waarden zaten. Maar wie kan daar eigenlijk wat mee? Over de categorie "hoge waarden" ontstaat angst bij opdrachtgever en ontwerper: hier mag en kan niks. Over de categorie "lage waarde" ontstaat snel het misverstand dat hier alles wel weg kan. En over de tussen categorie laat zich lang en veel discussiëren. Hier is ervoor gekozen om een stap verder te gaan en per ruimte aan te duiden welke transformatieruimte er is: veel, weinig, niks. Per categorie is aangeduid welke houding daarbij past bij het maken van een plan.

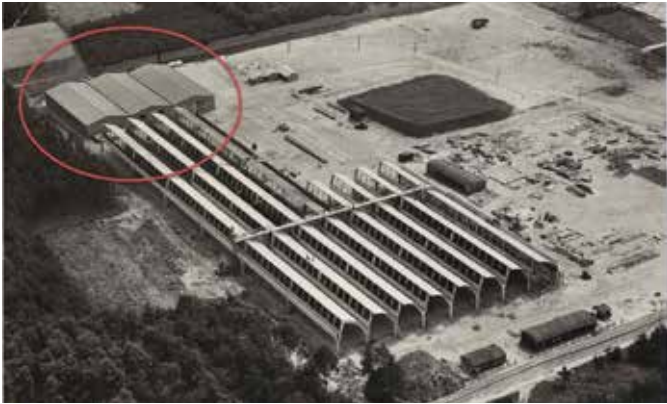
ROTTERDAM STADHUIS Projectbureau Gemeentelijke Huuswoning Rotterdam

RUIMTE VOOR TRANSFORMATIE

	casco	indeling	vaste inrichting	losse inrichting	decoraties en kunstwerken
transformatieruimte 0	geen	geen	geen	ja, in overeenstemming met 'karakter' van de ruimte	herstel van locaties; toevoegingen denkbaar
transformatieruimte 1	geen	hoofdindeling = mimicry, aanvulling = nieuw; karakter van ruimte en/of functie is bepalend	geen; afwerkingen aanhalen	ja, niet strijdig met 'karakter' van de ruimte	herstel van locaties; toevoegingen denkbaar
transformatieruimte 2	geen	nieuwe indeling kan; respect voor constructies, ruimten	zelfbewuste, eigen vormgeving bij nieuwe functie van belang; karakter van ruimte en/of functie bepalend	ja, in overeenstemming met 'karakter' van de ruimte en/of nieuwe functie	nieuwe toevoegingen nastreven.

Dat transformatieplan is door de monumentencommissie geaccordeerd. Een supervisor namens B&W hield in de gaten of het ontwerpteam zich aan de afspraken hield en gaf een pre-advies aan die commissie. Hiermee worden de aspecten van monumentenzorg expliciet gemaakt, treedt de monumentenzorger uit de toetsende rol, levert een bijdrage aan een transparant en voorspelbaar proces en, ja, maakt vuile handen door zich aan ontwerpkeuzen te committeren.

Juist het gebrek aan die transparantie en voorspelbaarheid zijn in de monumententoetsing een groot probleem, dat bijvoorbeeld op deze wijze aangepakt kan worden.

2
De luchtfoto laat de weverij De Ploeg zien in Bergeyk. Canoniek wordt deze fabriek beschreven als een ontwerp van Gerrit Rietveld. Feitelijk gaat het om een standaardfabriek van Gerrit Beltman, die in hetzelfde jaar de fabriek voor Zeepaardje badhanddoeken had opgeleverd (Stork Sea-Horse, Hengelo). Rietveld werd door de Ploeg ingeschakeld om van die kale, van een bakstenen gevel voorziene fabriek 'architectuur' te maken. Hij deed dat door de landschappelijke gevels geheel in glas uit te voeren en de kopgevel te voorzien van schieff geplaatste gevelsegmenten, beschilderd met een dynamisch patroon van diagonalen. De Ploeg staat op de rijkslijst van beschermde monumenten. De fixatie op 'Rietveld' heeft over het hoofd doen zien dat de halletjes die tijdens de bouw de productie huisvestten, minstens zo interessant zijn als de betonnen fabriek. Het gaat hier om (vrijwel zeker) de laatste halconstructies van Polynorm uit Bunschoten. De ingenieur Horváth ontwikkelde als directeur van Polynorm een bouwsysteem voor het maken van spanten uit modules van gevouwen plaatstaal en aluminium. Daarmee zou hij de productie van de plaatstalen kozijnenfabriek kunnen diversifiëren, een experiment dat zakelijk gezien mislukte.

Deze bijzondere hallen verdienen ook een plaats op e monumentenlijst, maar de eigenaar houdt hun kwaliteiten liever geheim. Welke reputatie heeft 'de monumentenzorg' dat zo'n vondst niet geopenbaard en met vreugde gevierd kan worden?

3
Het motto van Het Nieuwe Rijksmuseum was "Terug naar Cuypers". De gereconstrueerde voorhal laat zien wat daarmee werd bedoeld. Maar tegelijk werd bij de restauratie een tweede programma uitgevoerd dat veel minder besproken is. Het heet "weg van Cuypers" en het is goed te zien in de onvolprezen documentaire die van het verbouwingsproces werd gemaakt. Hier zien we een getergde directeur Pijbes met toenmalig rijksbouwmeester Van de Pol door de ongeschonden baksteenarchitectuur van Cuypers lopen: hier kan hij 'geen schilderij ophangen'. Naast de vierkante meters reconstructie van Cuypers en Sturm, die vele miljoenen kostte, zien we elders de zwartkwast gaan over het schoon werk in bak- en bergsteen dat voor het werk van Cuypers zo kenmerkend was. Welk soort monumentenzorg is dit? En welk groots doel was nou gediend met die reconstructie? Die voorhal ligt er zo dood als een pier bij. Was hij aanvankelijk de start en de prelude voor het museumbezoek (waaraan de hele decoratie bijdroeg), nu is hij niet meer dan chique verkeersruimte, zonder dat de bezoeker ook maar een flard van een clou krijgt van doel en betekenis van al dat gedecoreer. Aan die treurigheid draagt nog bij, dat de toegang via de monumentale trappen is gedevalueerd door een stelsel van nieuwe trappenhuisen met schamele op- en aantrede. Opdrachtgevers en uitvoerders hebben het nodige te verduren gehad rondom dit bouwproces, maar de discussie over het voorbeeld dat het rijk hier geeft van monumentenzorg zou ook nog eens moeten worden gevoerd.

Als in één week zowel de voorgenomen vernietiging van de kadastrakaarten de krant haalt, als de redding van de boeken van het Tropeninstituut door Egypte, dan is wel duidelijk dat platte rekenmeesters en functionalisten de dienst uitmaken. Toppunt van deze rijksverdwazing is de verkoop van een aantal rijksmonumenten in rijksbezit. Ik zie even af van het ontbreken van een blijk van besef van de verwervingsgeschiedenis van die objecten, zoals de obelisk te Apeldoorn die door de bevolking van die stad aan de vorst werd cadeau gedaan, of het graf van Piet Hein dat door de Staten Generaal werd besteld. Wiens erfgoed?

Het meest hinderlijk is de denktrant die tot uiting komt in het gebruik van het begrip 'erfgoedfunctie' voor deze collectie gebouwen en kunstwerken. Er zijn kennelijk gebouwen met een kantoorfunctie, een gevangenisfunctie, een paleisfunctie, een ministeriefunctie, etc. En er zijn gebouwen zonder gebruiksfunctie: die hebben een 'erfgoedfunctie'. Een denktrant die niet alleen laakbaar is door zijn platheden, maar die bovendien een belediging is voor de Nederlandse taal.

En kijk eens naar de collectie: in Delft zijn de grafmonumenten te koop van Piet Hein en Tromp. Maar niet dat van Willem van Oranje, terwijl zich toch juist bij die laatste een heel verantwoordelijke en kapitaalkrachtige koper laat voorstellen.

4

Een vierde voorbeeld betreft bejegening. Het handelt over Amsterdam, maar staat model voor de omgangsvormen die in de monumentenzorg heel gewoon worden gevonden. Wie in Amsterdam (voor)overleg over de wijziging van zijn monument wil voeren, vervoegt zich bij 'De Bazel'. Daar zit het geheugen van de stad, het Stadsarchief, naast het Bureau Monumenten. De eigenaar vervoegt zich met zijn adviseurs bij de dienstingang, passeert de containers, de prikklokken en meldt zich bij een Checkpoint Charlie-achtig loket, waar hij een formuliertje invult. Het gezelschap wacht in de kelder tot een ambtenaar het afhaalt; via trap of goederenlift gaat het dan naar boven. Waarom wordt er alles aan gedaan om de indruk te wekken dat je nog maar eens moet bewijzen dat jij met je vingers aan je monument mag zitten? Waarom wordt zo'n eigenaar niet bij de hoofdingang-met-essensobar ontvangen met: "welke koffie had u gehad willen hebben, wat fijn dat u in onze stad in een monument wilt investeren"? Het wordt als beledigend ervaren als je op deze bejegening de vinger legt.

Met dat al zijn er nog heel wat kwesties op de agenda van een toekomst voor de monumentenzorg. En er is weinig reden om van het rijk op dit punt veel heil te verwachten: het klimaat voor cultuur en erfgoed is ronduit slecht.

Papieren archief van het kadaster wacht de versnipperaars

De boeken van het Tropeninstituut zijn gered... door Egypte

Het zijn deze aspecten van rijks-gedrag die Victor de Stuers aan de kaak stelde in 1873 ('Holland op z'n smalst'): scherp, als medicijn om de patiënt recht op te krijgen. Hij moest dat herhalen in 1874, een schotschrift als levertraan: het medicijn dat steeds opnieuw moet worden toegediend ('**Iteretur decoctum**') – onaangenaam om tot je te nemen, maar bedoeld om je de winter door te helpen.

Zwolle, Het Oversticht
December 2013, Dirk Baalman